

ZÜBDEÜ'L-VEKÂYİ' (İRANLI BİR DİPLOMATIN GÖZLEM RAPORLARI)

VAN-HAKKÂRİ BÖLGESİNİN TARİHİ, COĞRAFI,
ETNOGRAFI, İKTİSADİ, İDARİ, EKOLOJİK VE
SOSYO KÜLTÜREL YAPISI [1883-1887]

Mirza Musa Han-ı Tabatabaî-i Ensârî, thk. Fakhir Hasan Gulî
Tahran: İntişarat-ı Tarih-i İran, 2019, 669 sayfa.
ISBN: 9398687600789

Veysel BAŞÇI

Dr. Araştırmacı-yazar, veyselbasçi77@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1525-0355>

Article Types / Makale Türü

Book Review / Kitap Değerlendirmesi

Received / Makale Geliş Tarihi

10/12/2021

Accepted / Kabul Tarihi

16/12/2021

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1035122>

ÖZ

1883-1887 yılları arasında Van, Hakkâri ve Bitlis'te İran Maslahatgüzarı olarak görev yapmış ve bu süre zarfında sahadan elde ettiği bilgi ve malumatı görev süresinin sona erdiği 1888 yılında raporlaştırıp *Zübdeü'l-Vekâyî'* adıyla Kaçar hükümdarı Nasıreddin Şah'a ithaf etmiş olan Mirza Musa Han-ı Ensarî'nin mevzu bahis eseri, Van-Hakkâri-Bitlis ve civar bölgelerinin tarihi, coğrafi, etnografi, iktisadi, idari, ekolojik ve sosyo kültürel yapısıyla ilgili deneyimli bir diplomatın gözlemlerinden oluşan oldukça önemli ve nev-i şahsına münhasır bir eserdir. Eserde Osmanlı, İran, İngiltere ve Rusya devletlerinin mutakabil diplomatik münasebetlerinin yanısıra, hudut tayini ve hudut komisyonları hakkında birincil kaynaktan malumatlara yer verilmiş olup Kürtler, Ermeniler, Asuri-Nasturiler hakkında da son derece özel saha bilgileri paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zübdeü'l-Vekâyî', Van, Hakkâri, Kürtler, Ermeniler, Nasturiler, Ensarî, Diplomat.

ABSTRACT

Mirza Musa Khan-ı Ensari served as Iranian Charge d'affaires in Van, Hakkari and Bitlis between 1883 and 1887, and during this time he reported the information he obtained from the field in 1888, when his term of office ended, and dedicated the report to Kachar ruler Nasireddin Shah with the name of 'Zübdeü'l-Vekâyî'. Musa Han's work in question is a very important and unique work consisting of the observations of an experienced diplomat on the historical, geographical, ethnographic, economic, administrative, ecological and socio-cultural structure of Van-Hakkari-Bitlis and its surrounding regions. In the work, information from primary sources about border designation and border commissions, as well as the mutual diplomatic relations of the Ottoman, Iranian, British and Russian states, are given, and extremely specific field information about Kurds, Armenians, Assyrian-Nestorians is shared.

Keywords: Zubdeu'l-Vekayi, Van, Hakkari, Kurds, Armenians, Nestorians, Ensari, Diplomat.

GİRİŞ

19. yüzyılda Osmanlı-İran sınır bölgelerine ilişkin tarihî, coğrafi, etnografi, iktisadî, idarî, ekolojik ve sosyo kültürel yapı ile sınır meseleleri hususunda pekçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin büyük bir kısmı 1843-1913 yılları arasında bölgede hakimiyet kurmaya çalışan İngiliz ve Rus oryantalistler veya batılı askeri-sivil isimler tarafından yazılmışken bir kısmı da sınırın iki yakasındaki yerel tarihçi ve vakanüvisler tarafından ortaya konmuştur. Söz konusu yüzyılda tarihsel perspektifle eser ortaya koymuş kalem erbabı arasında dönemin Osmanlı ve İranlı diplomatları da vardır. Bu diplomatlardan birisi de İran Hariciye Vezaretinde birinci kâtiplik yapmış Mirza Musa Han-ı Tabatabaî-i Ensarî'dir. Ensarî, 1883-1887 yılları arasında toplam dört yıl üç ay Van, Hakkâri ve Bitlis'te İran Maslahatgüzarı olarak görev yapmış ve bu süre zarfında sahadan topladığı bilgi ve malumatı görev süresinin sona erdiği 1888 yılında raporlaştırıp, bu raporlara önemli hadise ve olayların özeti anlamına gelen *Zübdeü'l-Vekâyi'* adını vererek Kaçar hükümdarı Nasıreddin Şah (ö. 1896)'a ithaf etmiştir. Yaptığı bu hizmet karşılığında Nasıreddin Şah'ın dikkatini çekmiş, Şah tarafından taltif edilip bir hatt-ı hümayûn ile kendisine Hariciye Vezaretinde yeni ve münasip görevler tevdi edilmiştir. Ensarî hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Kendisiyle ilgili bilgiler adı ile özdeş *Zübdeü'l-Vekâyi'* nin mukaddimesinde verdiği bilgilerle sınırlıdır. Bu bilgilere göre babasının adı Ali olan Ensarî, Kaçarlar devrinde İran Hariciye Vezaretinde birinci kâtip olarak görev yapmış, diploması ve siyaset alanında faaliyet göstermiş bir isimdir. Van'daki görev süresi boyunca ve dahi görevi bittikten sonra da Kaçar Devletine sıkı bağlılığı söz konusudur. *Zübdeü'l-Vekâyi'* nin el yazması nüshalarından anlaşılacağı üzere hüsnü hat sahibi, tarih ve edebiyata dair geniş malumatları olan, Fransızca'ya aşina sosyolog bir diplomattır. Eserinde kendi politik kimliği, siyasi dünya görüşü hususunda da bilgiler veren Ensarî'nin paylaştığı malumatlara bakılacak olursa; bir taraftan Osmanlı Devleti ve bölge yetkilileri ile sıcak ilişkiler geliştirirken öbür taraftan bölge halkıyla da samimi ve dostane ilişkilere sahip biridir. Buna bir de Van'daki Rus ve İngiliz konsoloslukları ile olan münasebeti eklendiğinde kendisinin aktif ve deneyimli bir diplomat olduğunu söylemek herhalde abartı olmayacaktır.

Zübdeü'l-Vekâyi' Ensarî'nin bugüne kadar tespit edilmiş tek eseridir. İran'daki iki kütüphanede (İran Milli Kütüphanesi, nr. 2039f ve Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Dokümantasyon Merkezi nr. 2642) birer el yazma nüshası bulunan eser, ilk olarak 2017 yılında Hasan Hazreti ve Şehla Yusufzade tarafından tashih edilerek kitaplaştırılmış ve Nigergistan-ı Endişe yayınları tarafından Tahran'da basılmıştır. Ancak eserin bu baskısında özellikle köy, aşiret ve şahıs isimleri ile Kürt, Ermeni ve Asuri-Nasturilere ait sosyo-kültürel hususlarda, gündelik yaşamlara dair yanlış okumalar söz konusu olup eksik bölümler vardır. Dipnotlar oldukça sınırlı tutulmuş ve coğrafik olarak verilen bilgilerde bugünkü konumları belirlenmemiştir. Hazreti ve Yusufzade'nin edisyon kritiğini yaptıkları bu kitapta İmadiye'nin bugün Hakkâri'nin bir kazası olmadığı bilgisi dahi verilmemiştir.¹ Ancak İkinci kez 2019 yılında tarihçi Doç. Dr. Fahkir Hasan Gulî tarafından A ve B şeklinde numaralandırılmış mevcut iki nüsha üzerinden edisyon kritiği yapılmak suretiyle İntişarat-ı Tarih-i İran tarafından basılan eserde ise önceki baskıda yer alan hatalar giderilmiş, açıklamalı dipnotlarla zengileştirilen eser, eksiksiz yayınlanmıştır. Ayrıca Gulî'nin edisyon kritiğini yaptığı bu çalışma aynı yıl "Tahran Kitap Evi Müessesesi" tarafından tarih ve coğrafya alanında yılın en iyi edisyon kritik çalışması ödülüne de layık görülmüştür. Eser aynı yıl Gulî tarafından Kürtçeye çevrilerek Zakho Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır.² Gulî'nin akademik bir titizlikle gerek yazmalar gerekse önceki matbû yayın baz alınarak geniş araştırmalar sonucu Farsça ve Kürtçe yayınladığı eserin Arapça çevirisi de halen devam etmektedir. Eserin Türkçesi ise Fahkir Hasan Gulî, bu satırların yazarı ve değerli tarihçi Dr. Zikrullah Aykaç tarafından daha geniş bir mukaddime, zengin notlandırma ve eklemelerle kısa süre içerisinde hazırlanarak yayına sunulacaktır.

1 Bkz. Ensarî, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi'*, *Tarih ve Coğrafya-yi Van*, thk. Hasan Hazreti & Şehla Yusufzade, İntişarat-ı Nigersitan-ı Endişe, 1396: 202.

2 Bkz. Ensarî, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi'*, *Dirok, Coğrafi, Aborî û Civaknasî-yi Deverên Van û Hekkârî*, Kürtçe çev. ve not. Fahir Hasan Gulî, University Of Zakho. 2019.

DEĞERLENDİRME

Toplam elli bir bölümden oluşan Zübdeü'l-Vekâyi', Van ve Hakkâri vilayetlerinin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomi, idari ve ekolojik alanlarına dair bir diplomatin gözlemlerini havi raporlarından meydana gelmiş nev-i şahsına münhasır bir eserdir. Diplomat müellif Ensarî, bu eserde birçok yazar ve müellifin aksine genelden bahsetmeyip daha ziyade önemli detay ve ayrıntılar paylaşmıştır. Öyle ki Hakkâri ve Van'la ilgili hiçbir bilgiyi ihmal etmemiştir. Bir anlamda bu bölgeye dair yerel tarihçi gözüyle kaleme alınmış bir eser ortaya koymuştur.

Müellif eserin mukaddemesinde; “Osmanlı Devletinin Van'daki vali ile Adliye idaresinin yaptığı adletsizlikleri gördüğümde, İranlılar, Kaçar Devleti ve Nasıreddin Şah'ın kıymetini bilsinler diye bu eseri kaleme aldım” diyerek eserin yazılış sebebini ve mensubu olduğu devlete bağlılığını daha ilk sayfalarda belirtmiştir (s.12). Bu açıdan eser, Kaçar Devletinin resmi tezleri ile tezat oluşturmayacak bilgileri havidir. Eserin kaleme alındığı tarihler Osmanlı ile İran devletlerinin özellikle sınır bölgeleri hususunda ihtilaf yaşadıkları dönemlerdir. Dolayısıyla eserin birinci ve ikinci bölümü, uzun yıllar Osmanlı, İran ve Rus devletleri arasında paylaşılamayan, stratejik öneme haiz Kotur sınır bölgesi ile bu bölgeye dair müteallik bilgileri içerir. Eserde Ayestefonos Antlaşması (1878) sonrası İran Devletine bırakılan Kotur sorununun çözümüne ilişkin İran Devletinin resmi yaklaşımları söz konusudur. Tek başına bu sorunun üstesinden gelemeyeceğini bilen İran Devleti, dış politikasında sürekli bu konuyla ilgili görüşmelerde elini güçlendirmek için İngiltere ve Rusya'yı konuya dahil ederek Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturmaya çalışmıştır ki müellifin Van'daki görevlerinden birisi de Düvel-i Muazzamâ'dan olan İngiltere ve Rusya devletlerinin Kotur konusunda politik desteğini aramaktır. Kotur hadisesine dair hudut tayin komisyonlarında yer alan müellif, anlaşmazlıkların giderilmesi ve hududun yeniden tayini için saha raporları tutmuş, bu minvalde sınırdaki pek çok aşiret yetkilisi ve köy ahalisiyle de görüşmelerde bulunmuştur. Söz konusu bölgedeki aşiret ve köy isimleri, aşiret rüesasıyla ilgili verdiği bilgiler çok kıymetli bilgilerdir. Aşağıdaki örnek paragraflarda da görüleceği üzere müellif, yaptığı görüşmeleri ayrıntılarıyla paylaşarak, kendisinin de öznesi olduğu bilgiler sunmuştur:

“Kotur nahiye'sinin İran Devletine devri hususunda; İngiltere, Rusya, Osmanlı ve İran devletlerinin imzaladığı dördümlü antlaşmaya binaen kurulması kararlaştırılan hudut komisyonunun faaliyeti çerçevesinde hudut tayini için dört ülkenin memurlarından oluşacak heyet, sözkonsu hudutları ve üzerinde anlaşmazlık bulunan sınır arazilerini pekâla tayin edebilirler. Çünkü Hudut haritasına Bab-ı Ali'nin itirazı söz konusudur. Ancak şu ana kadar Osmanlı Devletinin hudut memurları bölgeye intikal etmiş değildir. Ayrıca İngiltere konsolosu ile yapılan dostane görüşme(m)de kendilerinin tarafımıza beyanı üzerine; hudut sınırları tahdidi konusu da gündeme gelmiştir. Buna göre adı geçen konsolosun, dolayısıyla İngiliz Devletinin mezkûr sınırla ilgili düşüncesi “Kotur dere yatağının uzunlamasına sınır olarak tayin edilip, dere yatağının doğu tarafının İran Devletinin kontrolüne, batı yakasının ise Osmanlıya bırakılması” şeklindedir. Bahse konu Kotur nahiyesi aşağıdaki şu köy ve yerleşim yerlerinden oluşur ki bendeniz bu yerlerin tamamını gezip köylülerle ve aşiret reisleriyle uzun görüşmeler yaptım. Görüştüğüm ilk aşiret reisi Takuri Aşiretinden Hüseyin Ağa'ydı. Ahurik (Özalp ilçesine bağlı Tolgalı) ve buraya bağlı on bir köy, onun ve aşiretinin kontrolündeydi. Kotur nahiyesinin Osmanlıların elinde olduğu dönemde, Hüseyin Ağa ve aşiretine ait söz konusu köyler ve bu köylere bağlı mezralar, gönderilmiş olan haritada da görüleceği üzere Kotur sınırları içinde yer alıyordu şimdi ise Mahmudî kazasına bağlı görünüyorlar. Oysa buralar İran Devletinin tasarrufundaydı. Mezkûr Hüseyin Ağa'nın ataları, merhum Naib'üs-saltana Abbas Mirza (ö. 1833)'nın safında yer almış ve daima İran Devleti ile birlikte hareket etmişlerdi. Hüseyin Ağa'nın Abdi, Nasır, Hüseyin ve Mirza Ağa adındaki atalarının İran Devletine hizmetleri teyit ve tasdik olunmuştur. Bunlardan Nasır Ağa, merhum Naib'üs-saltana döneminde onun ordusunda yer almış ve ordudayken hayatını kaybetmiştir. Nasır Ağa'nın vefatından sonra çocuklarından Sadun Ağa ise yaklaşık otuzaltı yıl önce Osmanlı Devleti tabiiyetine girmiş birisidir. Sadun Ağa'nın vefatından sonra da Takuri Aşiretinin reisliği vareset yoluyla Hüseyin Ağa'ya geçmiştir. Mahmudî mıntkasının merkez kazası Saray'da bulunduğum günlerde mezkûr Hüseyin Ağa, aşiretin aksakallılarıyla birçok kez ziyaretime geldi. İran topraklarında yer alan Sökme-nabâd'a taşımıcılık hususunda benden izin istediler. Ancak buna izin verebilecek yetkiye sahip değildim. Görüştüğüm lüzum üzerine Urumiye'ye gittim. Konuyu dilim döndüğünce sayın Emir Nizam (ö. 1900)'a açtım ve 16 Temmuz 1884 tarihli arıza defterine kaydettirmek suretiyle de taleplerini [resmen] devlet-i ilyiye ilettim. Hüseyin Ağa'nın sözüne sadık birisi olduğunu da belirttiğim için yüce devletin onun bu talebine karşı çıka-

çağını sanmıyorum. Görüştüğüm ikinci aşiret reisi ise Milan Aşiretinin reisi Muhammed Ağa'ydı. Aşağıdaki köyler onun kontrolündedir (s.18-21).”

Yukarıdaki örnek anlatımlarda da görüldüğü gibi eserin bölge tarihi açısından değeri ve önemi ortadadır. Eski yer adları, büyük ve küçük aşiretler, aşiretlerin Osmanlı ve İranla olan münasebetleri vb. daha pek çok malumat mevcuttur. Eserin üç ila sekizinci bölümleri; Van vilayet İdareleri ile daire başkanları ve azalarına ayrılmıştır. Bu bölümde şehrin Mülkiye İdaresiyle, belediye ve meârif gibi meclisleri hakkında malumatlar verilmiştir. Yine bu bölümlerde Tahrir-i Nüfus Komisyonu, Posta Telgraf İdaresi, Menfaat Sandığı (Mali Fon), Ziraat Meclisi, Adliye İdaresi ve bu idarenin alt birimleri olan ceza, istinaf-ı hukuk, şer'î ve ticari mahkemelere dair de bilgiler paylaşılmıştır. Ceza ve Tevkif Evi, Padişah-ı Humayûn Temsilciliği, Emlak Komisyonu, Gümrük ve Aşiretler İdaresi gibi kurum ve daireler ile ikinci dereceden askeri unsur sayılan adliyeye bağlı zabıta ekipleri hakkında da geniş malumatlar verilmiştir. Ayrıca Maliye İdaresi ile bu idarenin çalışma yöntemleri, vergi ve maliyelerin alımı ve mali yükümlülüklerin iblağı hususunda da bilgiler paylaşılmıştır. Söz konusu bölümlerde vilayetin resmi idarelerinde çalışan mahalli memurların davranışları ile ahaliye yaklaşımları hakkında da değerli bilgiler vardır (s.43-67). Günümüzde Van şehrinin adli ve sicil kayıtlarının mevcut olmaması göz önünde bulundurulacak olursa müellif tarafından şehrin idari ve icrai kurumları hakkında verdiği bu bilgilerin ne derece önemli olduğu görülecektir. Dokuzuncu bölümde Osmanlı ve İran'da kullanılan paraları karşılaştıran³ müellif onuncu bölümde; Van Mülki İdaresinin tasarrufunda olan maliyenin gelir-gider hesaplamaları ile bu idareye bağlı mülki ve idari merkezlerin aylık bütçelerinin çetelesini tutmuştur.⁴ On birinci bölümde; Van Gümrük İdaresinin ithalat ve ihracat miktarı ile gelirlerini hesaplamış olan müellif her iki bölümde yaptığı hesaplamaları tablolarla göstermiştir (s. 121-127). On ikinci bölümde Osmanlı merkezi yönetiminin ahaliden aldığı ağnam ve vergiler hakkında malumat paylaşan müellife göre; Osmanlı merkez yönetimi şehir ve şehir çeperinde mükim ahaliden ağır vergiler almaktadır. Alınan vergiler karşılığında merkezi yönetimin salgın ve hastalıklar karşısında yeterli önlem almadığını ifade eden müellif, bu durumu bir yıl içerisinde Van vilayet merkezinde üç bin insanın çiçek hastalığından öldüğünü belirterek somut gözlemlere dayandırmaktadır (s.129). Eserin on üçüncü ile on yedinci bölümlerini Van şehrinin coğrafi özelliklerine ayıran müellif, şehrin hangi enlem ve boylamlar arasında yer aldığını aynı şekilde yüz ölçümü ile şehir etrafındaki mevcut bağ ve bahçeler hakkında malumatlar da vermiştir. On beşinci bölümde Van kalesinin kısa tarihine değinen müellif kale mütealikasının tafsilatlı beyanını sunmuştur. On altıncı bölümün başında ise kadim Van Kalesi'nin (Toprak Kale) bir de fotoğrafını paylaşmıştır (s. 159). Bilindiği üzere eserin yazıldığı yahut raporların tutulmaya başlandığı yıllar fotoğraf makinesinin doğu ülkelerine yeni geldiği yıllardır. Bu açıdan müellif siyasi ve diplomatik konumunu da kullanarak Van Kalesi, Ereğ Dağı, Ereğ Kilise ve Meydanı ile Nuraşın Mahallesi'nin fotoğraflarını çekmiş ve eserinde toplam dört adet siyah beyaz fotoğraf da kullanmıştır (s.174-175). Söz konusu bu fotoğraflar, Van tarihi açısından oldukça değerli sayıldığı gibi eserin tarihi niteliğini de artırmıştır. On yedinci bölümde Van gölünü anlatan müellif, gölün yüz ölçümüne dair geniş izahatlarda bulunmuştur (s.161-164). On sekiz ve on dokuzuncu bölümlerde şehrin mahalle ve hane sayısına odaklanan müellif, bu mahallelerde meskûn Müslüman ve Hıristiyan tebaayı tablolar içinde göstererek mahalle isimleriyle birlikte nüfus oranlarını da ortaya koymuştur. Söz konusu bölümler ile yirminci bölümde şehir merkezindeki mahalle isimlerine odaklanan müellif, bu mahallelerin birçoğunun Surp Arakil, Surp Boğuz, Saint Vartan gibi Ermenice isimlerle anıldığını özellikle belirterek kendi zamanında Ermenice isimleriyle anılan bu mahallelerden Haigvang, Sorp Akop, Hankosinr mahallerinden genişçe bahsetmiştir.⁵ Yirmi birinci bölümde Van vilayetinin kazaları ile mütealikasının tafsilatlı beyanını veren müellif bu bölümde, Vestan (Gevaş), Hasur, ve Karkar (Daldere) gibi şehir merkezine yakın kazalarla birlikte Tatyos Arakil Kilisesinin yer aldığı Bargiri (Muradiye) kazası ile Erciş, Adilcevaz, Müks (Bahçesaray) Şatak (Çatak), Karçıkan, Ahlat gibi kaza ve nahiyelerden ve buralardaki nüfus oranlarından da genişçe söz etmiştir. Bu bölümün sonunda Van'daki

3 Ensari, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi'*, *Tarih ve Coğrafya-yi Van*, thk. Hasan Hazreti & Şehla Yusufzade, İntişarat-ı Nigersitan-ı Endişe, 1396: 81.

4 Ensari, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi'*, *Tarih ve Coğrafya-yi Van*, thk. Hasan Hazreti & Şehla Yusufzade, İntişarat-ı Nigersitan-ı Endişe, 1396: 82-87.

5 Ensari, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi'*, *Tarih ve Coğrafya-yi Van*, thk. Hasan Hazreti & Şehla Yusufzade, İntişarat-ı Nigersitan-ı Endişe, 1396: 112-117.

Ermeniler için son derece önemli olan “Kutsal Ahdnamenin” Farsçasını paylaşan müellif, Ermeni halkının bu ahnameye karşı görev ve sorumluluğunu ifade eden şartnâmelerinden de bahsetmiştir.⁶ Yirmi ikinci bölümde Van vilayeti ile vilayetin kazalarına bağlı köyler, isim, nüfus, Hristiyan, Yahudi ve Müslümanlar şeklinde beş sütunlu tablolarla gösterilmiştir (s.189-269). Bu bölümde ayrıca Çaldıran gibi günümüzde Doğubeyazıt’a bağlı yerlerin nüfus oranları da verilmiştir. Yirmi üçüncü bölümde Van’ın Şuşantes, Şahbağ, Avanes, Şah Geldi, İshanokom gibi büyük köylerinin isimlerini veren müellif, bu köylerin etnik ve demografik yapılarına da değinmiştir (s. 270-273). Yirmi dördüncü bölümde önceki bölümlerde bilgilerini verdiği köylerin genel durumunu ve zirai vaziyetlerini kaleme alan müellif, yirmi beşinci bölümde Yezidi Kürt aşiretlerinden ve bu aşiretlerin dinî ve kültürel inanışlarından söz etmiştir (s. 279-283). Yirmi altıncı bölümde Müslüman Kürtlerin genel durumu hakkında bilgiler paylaşan müellif, yirmi yedi ve yirmi sekizinci bölümlerde ise Van vilayetinde mükim Kürt aşiretlerinin sayısı ve aşiret rüesâsının isimlerini tablolarla göstermiştir (s. 297-308). Aynı bölümde Van civarındaki göçebe aşiretlerin çadır sayısı ve nüfuslarını da veren müellifin, kendi döneminde bile oldukça zor bir iş olan sayı ve verilerin toplanmasını, diplomatik kimliğini kullanarak elde ettiği görülmektedir. Bu durum her ne kadar kitabın tarihi değerini artırmışsa da müellifi yanıltan bazı sonuçları da beraberinde getirmiştir. Şöyle ki müellifin Van Kürtleriyle ilgili verdiği nüfus bilgilerinin bir kısmı eksiktir. Eserin önsözünde de belirttiği üzere söz konusu dönemde Osmanlı kanunlarına göre; Müslüman tebaa her seksen meskûn kişi başına senede bir asker vermekle mükelleftir. Hristiyanlar ise her seksen kişi başına senede elli Osmanlı lirası askerlik bedeli ödemekle yükümlüdür. Buna göre daha fazla vergi almak için devlet memurları tarafından Ermeni ve Nasturi-Asuri tebaanın nüfusu eksiksiz hesaplanmış ve nüfus belgelerine de eksiksiz yazılmıştır. Ancak bu hassasiyet Müslüman-Kürt nüfus için gösterilmemiştir. Çünkü Kürtler gerek ağır ağnam ve vergilerden kaçmak gerekse askere gitmek için nüfus hane sayısını az yaz yazsınlar diye söz konusu memurlara rüşvet ödemişlerdir (s. 9-10). Nüfus verilerinin birçoğunu Osmanlı resmi idarelerinden temin etmiş olan müellifin bazı bölgelerde Kürtlerin nüfusunu Ermeni ve diğer Hristiyan tebaadan daha düşük göstermiş olmasının sebebi budur. Eserde dikkat çeken bir diğer nokta da müellifin söz konusu bölgelerdeki konar göçer Kürt aşiretlerini konar-göçer ve yarı göçer olarak iki kategoriye ayırmış olmasıdır. Konar-göçer aşiretler herhangi bir arazi ve toprak sahibi olmaksızın kışlak ve yaylalarda çadır hayatı sürerken yarı göçer topluluklar ise kışları köylerde meskûn yazları ise yaylalarda çadır hayatına geçen topluluklar olarak ifade edilmişlerdir. Müellifin verdiği bilgilere göre ikinci kategoride tanımlanmış yarı göçer Kürt topluluklarının en önemlileri; Haydaran, Takuri, Arûsan, Celalî, Şemsikî, Şikak ve en önemlisi de Ertûşî aşiretidir ki bunların tamamı Kürtler arasında “Koçer/Göçer Kürtler” olarak bilinmekte ve farklı oymak ve boylara ayrılmaktadırlar. Eserde söz konusu konar-göçer Kürt aşiretler ve bunların alt oymakları hakkında önemli ayrıntılar mevcuttur ki bu da eserin etnografik değerini artırmıştır (s. 296-304). Yirmi dokuzuncu bölümde Van vilayetinin Hey’et-i Umumiye teşekkülü hakkında bilgi veren müellif, otuz, otuzbir, otuziki ve otuzüçüncü bölümleri ise Hakkâri vilayetine ayırmıştır. Van vilayeti hakkında paylaştığı bilgi ve tabloların aynısını Hakkâri vilayeti ve bu vilayete bağlı Mahmudî, Gever (Yüksekova), Colemerg (Hakkâri Merkez), Albak (Başkale), Nurduz ve İmadiye kazaları hakkında da vermiştir. Mezkûr kazaların mütealikasındaki yerleşim yerleri, buradaki meskûn ve konar göçer aşiretlerin ve Nasturilerin sayısı, rüesası ve genel nüfus oranı ile sosyal konuları hakkında tafsilatlı bilgiler sunmuş, otuz üçüncü bölümde de bu vilayetin teşkil-i Hey’et-i Umumiyesi ile ilgili bilgiler paylaşmıştır (s. 313-387). Müellif, gerek Van gerek Hakkâri vilayetine dair nüfus ve demografik yapıyla ilgili paylaştığı bilgi ve bu bilgileri oluşturduğu tablolarında, dini İslam yahut Müslüman ibaresi yerine Kürt ibaresini kullanmayı tercih etmiştir. Otuz dördüncü bölümde 1860 yılından sonra bölgede varlık gösteren batılı güçlerin mevcudiyeti sonrası Osmanlı Devletinin bölgedeki değişen politikalarına özellikle vurgu yapan müellif bir sonraki bölümde ise devletin güvenlik ve askeri politikalarına değinerek Van ve Hakkâri civarındaki mülkiye ve adliye zabıtları ile vilayet muhafızlarına dair detay bilgiler paylaşmış, güvenlik ve asayiş sorunlarına değinmiştir (s. 388-392). Müellif nisbeten uzun olan otuz altıncı bölümde Ermenilerin genel durumuna odaklanmış, Ermeni ve Nasturilerin Müslüman tebaa ile yaşadıkları ihtilaf ve münakaşalara geniş yer vermiştir. Hükümet yetkilileri ile mahalli güçlerin Müslüman ve Hristiyanlar arasında fark

6 Ensarî, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi'*, *Tarih ve Coğrafya-yi Van*, thk. Hasan Hazreti & Şehla Yusufzade, İntişarat-ı Nigersitan-ı Endişe, 1396: 122-126.

gözettilerini dile getiren müellif, adli suçlardan örnekler vererek yaşananları tafsilatlı şekilde beyan etmiştir. Bu bölümde ayrıca Rusların yerli Hıristiyanlarla olan ilişkilerine de ayna tutmuştur (s. 393-415). Otuz yedi ve otuz sekizinci bölümleri Van ve Hakkâri'de yapımı devam eden hapishane, yol, mescit gibi projelerle, kilise, manastır ve diğer tarihi binaların restorasyon çalışmalarına ayırmıştır. Bu şehirlerde ve şehirlerin çeperinde yer alan başta Ulu Camii, İskender Paşa ve Hüsreviye Camileri olmak üzere bütün camileri bir tabloda göstererek buraların yapım ve inşa tarihleri hakkında malumat vermiştir. Aynı şekilde Van ve Hakkâri'de yer alan Garmravank, Dialk Leician, Lim, Akdamar, Kidoros, Surp Haç, Varagavank, Potki, Skantselagorgivank, Naregavank, Karinor, Deyr, Vanek-Korinik Ermeni ve Nasturi kilise ve manastırları hakkında da oldukça önemli detaylar paylaşmıştır. Hüsrevpaşa Hamamı, Acem Hanı, Siirt Hanı Kervansarayı ile askeri kışlalarla ilgili de bilgiler vermiştir (s. 416-466). Otuz dokuz ve kırkinci bölümleri şehirdeki eğitime ayıran müellif, bu bölümlerde Müslüman ve Hıristiyanlara ait eğitim kurumlarından, Mülkiye, Milliye, Emiriye ve Rüşdiye Mekteplerinin sayısından, buralarda verilen eğitim ve müfredattan ayrıntılı şekilde bahsetmiştir. Hıristiyanlara ait Şuşanyan, Ananiyan, Heykavank, Matisoyan, Mıgirdiçyan, Surp Avhansiyan, Varpanotes, Sondikitiyan, Surp Markosyan, Surp Kananyan, Surp Lukasyan, Sirpohyan ilgili bilgiler de paylaşarak bu eğitim merkezlerinde verilen derslerden de söz etmiş ayrıca şehirdeki Amerikan Mektebiyle ilgili de malumat vermiştir (s. 466-477). Şehirdeki sanayi, ticaret ve zanaat hayatına da ayna tutan müellif, bunları kırk bir ve kırk ikinci bölümlerde işlemiştir. Halil Paşa ve Hasan Paşa gibi Van'da valilik yapmış devlet adamlarını isim ve nişaneleri ile teferruatlı şekilde anlatan müellif, valilerin görev yapış şekillerini, halkla ilişkilerini, kişilik ve şahsiyetlerini geniş şekilde ele almıştır (s. 477-487). Eserin özellikle bu kısımları birer istihbarat raporu gibi görünmektedir. Müellif Van'da bulunan Düvel-i Muaz-zamâ'nın konsoloslukları hakkında da bilgiler paylaşmıştır.⁷ Kırk dördüncü bölümdeki bu kısımda konsolosluklarda çalışan mahalli unsurlardan söz etmiş, yerli ve yabancı çalışanların aldığı maaş miktarına kadar detay bilgiler paylaşmıştır (s. 488-491). Beyazıd, Siirt, Muş Sancakları ile Bitlis, Van, Hakkâri vilayetleri ve bu vilayetlere bağlı Raşkotan, Mutki, Botan vb. nahiye ve kasabalardaki askeri bölgelerin izahatını, asker sayısını, askeri cephaneye ve levazımlığın durumunu, ağır ve yarı ağır silahların miktarı ve sayısına kadar kırk beşinci bölümde geniş şekilde anlatmıştır. Aynı bölümde başta Münir Paşa olmak üzere tabur, tümen, mirliva vb. askeri kumandanların isim, künye ve unvanlarını vermiştir (s. 492-506). Serhat bölgesinin tamamı ile bu bölgelere komşu Erivan, Kars ve Tiflis gibi merkezlerde konuşlanmış Rus askerlerinin sayı ve miktarını ise bir sonraki bölümde paylaşmıştır (s. 507). Kırk yedinci bölümü Van ve Hakkâri bölgesinin ekolojik yapısına ayıran müellif bu bölümde bölgenin iklim şartlarını, endemik bitki türlerini, bölgeye has meyve ve hububat çeşitlerini ele almıştır (s. 507-510). Kırk sekizinci bölümde Van ahalisinin gündelik yaşamını konu edinen müellif, vilayette meskûn ailelerin sosyal yaşamına ve toplumsal konumlarına değinmiştir. Bu bölümde Timurzade, Dilaverzade, Çamuşçuzade, Karacehennemzade ve Boyazzade gibi Müslüman ailelerden ve bu ailelerin köken itibarıyla nereden geldiklerinden, karakteristik özelliklerinden, aile büyüklerinden ve konuşabildikleri yabancı dillerden söz etmiştir (s. 516-517). Aynı şekilde şehirde bulunan Ermeni ailelerin önde gelenlerinden bazılarını da işaret etmiştir. Müellifin işaret ettiği Ermeni aileler şunlardır: Halıcıyan, Hayyatbaşıyan, Şehbenderyan, Keşişyan, Sahakbekyan, Hayrobkiyan, Marutyan, Terlemezyan, Nalbendiyan, Hancıyan, Kapamacıyan, Şeranbekyan ve İsacanyan.⁸ Kırk dokuzuncu bölümde Van ahalisinin genel eşkâli, fiziki özellikleri ile giyim kuşamı hakkında malumat paylaşan müellif, bu bölümde diğer bölümlerde olduğu gibi Müslüman ve Hıristiyan tebaayı ayrı kategorilerde değerlendirmiştir (s. 522-524). Ellinci bölümde, doğu bölgesindeki tütün ve tuz satışlarını elinde bulunduran, gelirin belli bir miktarını da Duyun-i Umumiye'ye devreden Reji Tütün İdaresinin Van şubesi hakkında geniş malumata ayıran müellif, bu bölümde şirketin Osmanlı Bankasından ortakları ile yabancı sermayedarlarına kadar detay bilgiler paylaşmıştır (s.525-529). Elli birinci ve son bölümü bölgedeki karada ve gölde yaşayan endemik hayvan türlerine ayıran müellif bu bölümde Van kedisinden ve göldeki tek balık türü olan inci kefalinden de detaylarıyla söz etmiştir (s.529-532).

7 Ensarı, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi'*, *Tarih ve Coğrafya-yi Van*, thk. Hasan Hazreti & Şehla Yusufzade, İntişarat-ı Nigersitan-ı Endişe, 1396: 256.

8 Ensarı, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi'*, *Tarih ve Coğrafya-yi Van*, thk. Hasan Hazreti & Şehla Yusufzade, İntişarat-ı Nigersitan-ı Endişe, 1396: 284-286.

BİTİRİRKEN

Eser, Kaçarlar döneminde saray ve bürokraside kullanılan Farsça nesir üslubu ile yazıldığından uzun sıfatlar ve yersiz yüceltme tabirleri ile doludur. Arapça kelime ve kavramların yoğun olarak kullanıldığı metinde ağır diplomatik bir dilin yanı sıra başı sonu kestirilemeyen uzun cümleler çok fazladır. Fahir Hasan Gulî'nin tashih ettiği eserin matbû baskısında müellife ait el yazması nüshanın varak örnekleri de paylaşılmıştır. Yazı stili açısından son derece estetik görünen nüsha örneklerinde fotoğraflar tam seçilemezken sözü edilen tabloların son derece düzgün çizildikleri görülmektedir. Matbû eserin karton kapağında müellifin çektiği Erek Kilise ve Meydanı'nı gösteren fotoğraflardan birinin renklendirilmiş hali kullanılmıştır. Aynı şekilde eserin Kürtçe tercümesinin ön ve arka kapağında da eserin içerisinde yer alan fotoğrafların renklendirilmiş versiyonları kullanılmıştır.⁹

KAYNAKÇA:

- Ensarî, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi*, *Tarih-i Van ve Hakkâri*, thk. Fahir Hasan Gulî, İntişarat-ı Tarih-i İran. Tahran, 1398/2019.
- Ensarî, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi*, *Tarih ve Coğrafya-yi Van*, thk. Hasan Hazreti & Şehla Yusufzade, İntişarat-ı Nigersitan-ı Endişe. Tahran, 1396/2017.
- Ensarî, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi*, *Dirok, Coğrafî, Aborî û Civaknasî-yi Deverên Van û Hekkârî*, Kürtçe çev. ve not. Fahir Hasan Gulî, University Of Zakho. 2019.

⁹ Ensarî, Mirza Musa Han-ı Tabatâbaî. *Zübdeü'l-Vekâyi*, *Dirok, Coğrafî, Aborî û Civaknasî-yi Deverên Van û Hekkârî*, Kürtçe çev. ve not.: Fahir Hasan Gulî, University Of Zakho. 2019.